

पं. वसंतरवां देशपांडे

‘वसंताची गायकी पंरपरेच्या पालखीतून संधपणे मिरवीत जाणारी नाही.

दऱ्याखोऱ्यातून बेफाम दौडत जाणाऱ्या जवान घोडेस्वारासारखी त्याच्या गायकीची मूर्ती आहे. भर उन्हाळयात पलाशबनात अग्निपुष्पे फुलावी तशी ही गायकी. ती फुले पहायला उन्हाची तिरीप सोसणारी जवानी हवी.’

- पु. ल. देशपांडे

विस्तीर्ण माळावर बिजलीचे जणू काय वादळी थैमान पहात राहवे तद्वत् अवाक् होऊन समोरचे श्रोते वसंताचे उभे केलेले सुरलयीचे तांडव पहात होते. वीस एक वर्षापूर्वीची मैफिल. नागपुरात धन्तोलीवर बाबूरावजी देशमुखांच्या बंगल्यावरच्या दिवाणखान्यात ऐकणारेही असे एक्के जमले होते की गाणाऱ्या पुण्डलिकालाही आपल्या भेटी परब्रम्ह आले आहे असे वाटावे. तबल्याला मधू ठाणेदार, सारंगीवर मधू गोळवलकर, मी पेटीच्या साथीला आणि गायक वसंत देशपांडे. आम्ही सगळेच तिशीच्या आसपास. आमच्यापैकी कोणीही आदरार्थी बहुवचनात शिरला नव्हता. समोर नाना जोग, बाबूरावजी देशमुख, दोडके, बाबूराव चिमोटे हे सारे आप्त स्वकीयच. त्यामुळे दाद मिळायची ती देखील ‘क्या बात है वश्या’ ‘वा मधू-’ तशी आपुलकीचीच. कौशीकानडयातल्या ‘काहे करत मौसे बलजोरी’त वसंता घुसला होता. पांढरी चारच्या धैवतापर्यंत वसंताच्या वक्रगती तानांचे सट्टे चालले होते. ‘सरगम’ अशी मुष्किल निघत होती की, त्या सुरांच्या मागून धावणे मला आणि मधू गोळवलकरला अशक्य होत होतं. सुरांच्या त्या अचाट आणि अत्यंत अकल्पिक स्थानावरून उठणाऱ्या फेकी ठाणेदाराच्या तुकडयांशी झुंज घेत कुशल धनुर्धाऱ्यासारख्या समेचा केन्द्रबिन्दू वेधून जात होत्या. चीज संपली आणि मैफिलीला टाळी देण्याचे भान राहिले नाही. त्या धुंद शांततेची, त्या सन्नाटयाची दाद, हजार हातांच्या टाळयांच्या कडकडाटाहूनही अधिक मोलाची असते. काहीतरी अलौकिक घडताना अनुभवल्यानंतर होणारा आनंद अनिर्वचनीय असतो. त्या मौनाला शब्द शिवला तर त्या क्षणाचे पावित्र्य बिघडले. वसंताच्या गाण्याइतकाच त्या सन्नाटयाचा मझा घेत आम्ही गाणारे वाजविणारे आणि श्रोते काही सकेंद बसलो होते. तेवढयात, वाढत्या वयाबरोबर ज्यांचा फक्त खडूसपणाच वाढत जातो अशा नमुन्याचा एका म्हाताऱ्याने आपली कवळी वाजवली.

“क्या हाँ - देशपांडे - आपलं घराणं क्युठल्यां -”

“आमच्यापासून सुरु होणार आहे आमचं घराणं -” वसंताने ताडकन् उत्तर दिलं. दिवाण-खान्यातल्या साऱ्या नागपुरी रसिकातेने त्या जबाबाला छप्परतोड टाळी दिली.

सुरांची माधुकरी

श्रीमंत घराण्याच्या मोठेपणाच्या लोभाने अपमानित जीवन जगण्यापेक्षा आपल्या एकुलत्या एका तान्हया पोराला पदराखाली घेऊन स्वाभिमानासाठी खुषीचं दारिद्र्य पत्करणाऱ्या आईला वसंता त्या दिवशी खरा पुत्र शोभला. वसंताने कधी आपल्या वऱ्हाडातल्या कमळापूरच्या वतनदार घराण्याची पिसे लावली नाहीत की संगीतातल्या एकाच घराण्याच्या नावाने कान पकडले नाहीत. कुणी अन्नाची माधुकरी मागतो. वसंताने सुरांची माधुकरी मागितली. हया एकलव्याचे अनेक द्रोणाचार्य, नागपुरातल्या शंकररावजी सप्रेगुरुजींनी त्याला संगीताचे प्राथमिक धडे दिले. लाहोरला आपल्या मामच्या घरी राहात असताना आसदअली खां नावाच्या एका अवलिया उस्तादने सहा महिने फक्त ‘मारवा’ पिसून घेतला आणि म्हणाले, ‘बस् हो गया बेटे, यापुढलं गाणं तुला आपोआप सापडत जाईल.’ सुरेशबाबूंनी अत्यंत आपुलकीने किराण घराण्यातल्या खुब्या सांगितल्या, अमानअली भेंडीबाजारवाले यांनी आपल्या स्वच्छंद (रोमँटिक) गायकीच्या तबियतीचा आणि गळ्याच्या यकूबाचा शागीर्द भेटल्याच्या आनंदात तालीम सुरु केली. दुदैवाने वर्ष-दीड वर्षांच्या आत त्यांचे निधन झाले. हया सर्व गुरुजनांकडून वसंताने चार गोष्टी घेतल्या खऱ्या, पण त्याचा जीव मात्र गुंतला होता तो एकाच गायकाच्या स्वरजलांत. तोही असाच एक स्वयंभू गायक होता. सुरांच्या वादळांशी झुंजणारा. अभिजात संगीत मोठ्या ताकदीने गाणारा. पण कपाळावर ‘नाटकवाला’ असा शिक्का बसल्यामुळे संगीतातल्या शालजोडी आणि शेरवानीवाल्यांकडून उपेक्षित, वसंताचा हा खरा द्रोणाचार्य. वसंताच्या मर्मबंधात लय-सुरांची जी ठेव आहे ती हया गायकाची. त्या द्रोणाचार्यचे नाव दीनानाथ मंगेशकर. राज-संन्यासातल्या तुळशीसारखी सुरांच्या उसळत्या दर्यात गळा फेकायची दुर्दम्य महत्वाकांक्षा बाळगणारे दीनानाथ. स्वरसारसापेक्षा स्वरसाहसात रंगणारे दीनानाथराव हे वसंताचे आद्य दैवत. त्याकाळी दीनानाथराव म्हणजे गोवा आणि वऱ्हाड-नागपूर हया

सुभ्यांचे अधिपती. गोव्याचा 'दिना' वऱ्हाड-नागपूरला दत्तक गेलेला ! वसंताच्या बालमनावर पहिला संस्कार घडला तो दीनानाथांच्या गायकीचा. हनुमंताने जन्मताच सूर्यबिम्ब खायला जावे तसा आठ-नऊ वर्षांचा वसंता एकदम 'रवि मी ऽ' म्हणताच गायला लागला आणि व्यंकटेश थेटरात कानी पडलेल्या तान आपल्या बाल आवाजात फेकायला लागला. सप्रेगुरुजींच्या गायन-वादन विद्यालयातले हे दोन असाधारण बाल-कलावंत. सप्रे त्यांना रागरागिण्यांच्या वागण्यासवरण्याचे कायदे सांगत होते आणि हे दोन्ही उटपटांग शागीर्द आपले गळे स्वतःच्या तबियतीने फेकत होते. त्यातला एक शिष्य वसंत देशपांडे आणि दुसरा राम चितळकर. राम सिनेमात गेला आणि सी. रामचन्द्र झाला. वसंतालाही बालपणीच सिनेमावाल्यांनी उचलले. भालजी पेंढारकरांनी रामप्रमाणे वसंतालाही हेरले आणि वयाच्या नवव्या-दहाव्या वर्षी कालियामर्दन सिनेमाच्या हिंदी आवृत्तीत वसंता 'कृष्ण' झाला. नागपूरच्या महाल भागातल्या गल्लीवाल्या अठरापगड पोरात वाढल्यामुळे त्याची मराठीपेक्षा 'टर्नेबाज नागपुरी' हिंदीशीच सलगी अधिक होती. त्याकाळी नागपुरी रईसांची आणि आवामांची भाषा नागपुरी हिंदीच होती. आजही अस्सल नागपुरी मराठी लोक रंगात आले की तो रंग खुलवायला त्यांना मराठी तोटकी पडते. एकदम हिंदीत घुसतात. मराठीला ती 'किक्' येत नाही. आजकालच्या सरकारी हिंदीला तर 'सेक्स अपील' च नाही. डोळ्यांत पाणी आणणारा तिखटपणा होता आणि आतल्या फोडींची आंबट-गोड रसाळताही होती. डोळ्यात पाणी आणणारा उखडेलपणा आणि जीवघेणी आपुलकी अशा दोन परस्परविरोधी वाटणाऱ्या प्रवृत्तींचे नागपुरी स्वभाव हे एक अजब मिश्रण होते. वसंता वाढला तो अशाच 'चलू बे साले' आणि 'अबे बैठ बे' हया दोन प्रवृत्तींच्या संगमातून घडणाऱ्या वातावरणात.

पहिली एण्ट्री

वसंताची आणि माझी भेट झाली ती त्या दोन्ही प्रवृत्तींचे दर्शन घडवीतच. एकेकाळीस सालची गोष्ट. म्हणजे होतील. आता तीस वर्षे. पुण्याच्या अलका टॉकीजजवळ एक तीनमजली सडपातळ चाळ आहे. तळमजल्यावरच्या एका तीनमजली सडपातळ चाळ आहे. तळमजल्यावरच्या एका गाळयात सारंगिये महमदहुसेन खांसाहेबांचा एक गायन क्लास होता. अजूनही आहे. खांसाहेबांची ती आवडती डेकचेअर मला आजही येता-जाता त्याच जागी दिसते. खांसाहेबांचे चिरंजीव. वडलांच्या तालमीतच सारंगीत तयार झालेले. त्या क्लाससत आमचा

अड्डा असे. मी तसा नुकताच पुण्याला आलो होतो. भावगीत म्हणणारा एक कॉलेज स्टुडेंट म्हणून, इंटरवलमधल्या सार्वजनिक कॉफिशियाय एक खास कप चहा किंवा कॉफिच्या मोबदल्यात चार घरी गाण्याच्या बैठकी झाल्या होत्या. अशाच एका मैफिलीत महमदहुसेन खांसाहेबाशी स्नेह जुळला होता. संध्याकाळी खांसाहेबांच्या क्लासात गाणे बजावणे चाले. शेजारी अलका टॉकीज उभे राहिले नव्हते. टिळक रस्ताही माणसांनी आणि वाहनांनी इतका तुडुंब भरून वाहात नव्हता. खांसाहेब खूप आतिथ्यशील. विशेषतः कॉलेजमधल्या मुलांत रमणारे. त्यामुळे फर्ग्युसन, एस.पी. कॉलेजमधल्या गाण्या - बजावण्याची आवड असलेल्या विद्यार्थ्यांची त्या एवढ्याश्या जागेत नित्यनैमित्तिक हाजरी असायची. शिवाय मधू गोळवलकर खांसाहेबांकडून सारंगीची मालीम घेत होता. आमच्या भावगीत गायनात गोळवलकर आमचे कादरबक्ष! संध्याकाळी खांसाहेबांच्या क्लासात असाच कुठलेतरी पद म्हणत बसलो होतो. तेवढ्यात नागपुरी रूंद काठाचे धोतर डोक्याला तिरकी टोपी, अंगात स्काऊटच्या शर्टा सारखा खाकी शर्ट. हातात एक सोटा, तातात नाकचा उगम आणि भेदक डोळ्यांचा मध्य. कानाच्या पाळ्या आणि गळ्यांच्या दोन्ही बाजू इतक्या ठिकाणी पानवाले भय्ये लावतात तसा मारूतीचा शेंदूर लावलेला. अशा थाटात आणि उभी हयात पैलवानी किंवा भांग-ठंडाईचे दुकान चालवण्यात जावी अशा ढंगात वसंतराव देशपांड्यांनी त्या क्लासात आणि माझ्या आयुष्यात पहिली एन्ट्री घेतली. हा काय प्रकार झाला आहे असे वाटेपर्यंत महमदहुसेन खांसाहेब म्हणाले - “आईये बसन्त-रावजी - ” आज वर्षाचा हिशोब मांडल्यावर लक्षात आलं की, वश्या त्यावेळी फक्त एकवीस वर्षांचा होता. हया दोन मे रोजी त्याचा पन्नासावा वाढदिवस. माझ्या पेक्षा सहा महिन्यांनी लहानच. पण तो शेंदूर, तो सोटा, ते नागपुरी धोतर, डोक्याला तिरकी टोपी, उणीपुरी सव्वापाच फूट उंची आणि तीन फूट रूंद छाती असावी अशा थाटातले ते पैलवानी चालणे हे पाहून माझा गळा सुकला.

“हॉ भय्या-चलने दो, बंद क्यू हो गये-” म्हणून मला पद चालू ठेवण्याची फर्माईश केली आणि समोर येऊन बसले.

“बसन्तरावजी हे नाव कळले. एकूण थाटावरून आडनाव पूछवाहे, बनातवाले, फरासखानवाले की गवालियरचे आणखी कोण-वाले असतील याचा अंदाज करीत होतो. पण बसन्तरावजी माझ्यासारखे नुसते देशपांडेच निघाले.

वसंताला 'कटयार काळजात घुसली' या नाटकातल्या खांसाहेबांच्या वेषात पाहताना पटकन दिसला मला तो तीस एक वर्षांपूर्वीचा महमदहुसेन खाँच्या क्लासात प्रथम भेटलेला वसंता. वेश निराळा पण पेश आला तो त्याच दरबारी ढंगात. दोन-पाच मिनिटे माझे गाणे ऐकले आणि स्वारी साथीच्या त्या उमेदवार तबलियाला म्हणाली - 'बेटे इधर लाव साज' आणि माझ्या त्या उडत्या गाण्याबरोबर वसंताने लग्गीचाट सुरू केली. त्यानंतरचा दैवदुर्विलास म्हणजे पुणे शहरात मी गाणारा देशपांडे आणि वसंता तबलजी देशपांडे ! देणम् नास्ति घेणम् नास्ति. त्यामुळे आम्हाला कार्यक्रमांच्या सुपाच्या भरपुर. योग्य वेळी आवश्यक थारेपालट झाला आणि मी गवयाचा पेटीवाला झालो. वसंता गवयी. 'मधू गोळवलकर सारंगीनवाज आणि कै. मधू तिसगांवकर तबलिये असा फड जमला. - आम्ही सारे जण एकाच पंथातले होतो. म्हणजे गाण्यात आम्हाला पंथच नव्हता. मी काय, वसंता काय मधू गोळवलकर काय आम्ही तिघेही संगीतातले अनाथ विद्यार्थी ! कुठल्याही एका गुरूच्या दीक्षेची मुद्रा आमच्या कपाळी नव्हती. सूर आणि लय हीच आमची विठ्ठल रखुमाई. आम्हाला ना जयपूर घराणे ना आग्रा घराणे. एका अर्थी हे ठीकच होते. कुणा एकाच्या नावाने तर्पण करायला नको. तुकोबा म्हणतात तसे 'बरे देवा शूद्र झालो ना तरी दंभे असतो मेलो !' आपापल्या तबियतीचे शागीर्द. आमचा फड रागरागिण्यापासून भावगीत-लावण्यापर्यंत सगळीकडे हिंडून यायला मोकळा होता. पण फडाची ओढ मात्र वरणभातापेक्षा कोर्माकोफत्याकडे अधिक होती. अशीच मजेत वर्षे चालली होती आणि आमच्या मधू तिसगांवकरचा खून झाला. सुदैवाने मधू ठाणेदार त्याच काळी पुण्यात आला आणि आमचा तबलजी झाला. ठाणेमियांही आमच्याच तबियतीचे निघाले.

किराण्याशी जवळीक

एव्हाना वसंताने माझे कान साफ खराब केले होते. इतरांचे जाऊ दे. एकतर मला माझेच गाणे ऐकवेना. इतर बऱ्याच लोकांची गाणी मिळमिळीत वाटायला लागली. त्यातून दीनानाथराव, कृष्णराव हया सहृदय मंडळीवर माझ्याइतकाच वसंताचाही लोभ. मलका-ए-गझल बेगम अखतर हया नामोच्चाराबरोबर पहिली हंणीय मधू गोळवलकरची आणि लगेच माझे आणि वसंताचे उष्ण की काय म्हणतात तसले दोन निश्वास! हिराबाई हा आमचा आणखी एक वीक पॉईंट. वसंतरावांना तर

चंपूताई म्हणजे वडीज बहिणीसारख्या. सुरेशबांबूचे वसंतरावांच्यावर निरतिशय प्रेम. पुण्यावल्या बुधवारातल्या एका दीड खणी खोलीत आमची मैफिल जमाचला लागली. त्या खोलीबाहेर भरघोस बोर्ड होता. आर्य संगीतोत्तेजक मंडळ. हे मंडळ अब्दुल करीम साहेबांच्या प्रेरणेतून निघालेले. त्यामुळे तिथे सगळी किराणा घराण्याच्या प्रेमी मंडळीमध्ये संगीत रसिकतेच्या बाबतीत औदार्य मला अधिक वाटते. कारण हे घराणेही बरेचसे स्वच्छंदतावादी आहे. घराण्यातून येणारा अभिमानी कडवेपणा इथे कमी आहे. चीजांच्या लोभापेक्षा सुरांचा लोभ अधिक असणारे. उदारमतवादी घराणे. आमच्या हया मंडळीत सवाई गंधर्वांचे जामात डॉ. नाना देशपांडे, वामनराव देशपांडे, त्याचे ज्येष्ठ बंधू कै. पांडुरंगशास्त्री देशपांडे, दत्तोपंत देशपांडे, वसंत देशपांडे, पु. ल. देशपांडे अशी मुळी अर्धाएक डझन देशपांडे मंडळीच होती. बाळासाहेब अत्रे उत्साही कार्यकर्ते. शिवाय विठ्ठल सरदेशमुख, पाथूरकर झालंच तर हे-काका, ते-आण्णा अशी मंडळी जमे. किराणा घराण्यातल्या मंडळीशी वसंतरावांचा निकटचा स्नेह, संगीताच्या क्षेत्रातल्याला मान आणि आपुलकी उदंड प्रमाणात लाभली ती चंपूताईकडेच ! किंबहुना संगीतातल्या गुणी उपेक्षितांचे चंपूताई हे फार मोठे आश्रयस्थान. गाण्याच्या क्षेत्रात मुके, आंधळे, पांगळे आणि थोटे गोळा करायचा त्यांना नादच आहे. वसंताचा ऋणानुबंध सुराच्या सामर्थ्याने नसला तरी अंतःकरणाच्या ओढीने हिराबाईशी फार निकटचा आहे. पुष्कळदा असे वाटवे की सुरेशबाबू अधिक निराळ्या तेजाने चमकणारा गाण्याचा एक स्वतंत्र थाट वसंताच गायकीत दिसला असता. आजही खास मैफिलीत कुणी फर्माईश केली तर सुरेशबाबूंची गायकी वसंता अति तलमपणाने पेश करतो. मात्र सुरेशबाबूंची ती झुळझुळणारी पेटी ऐकायची असेल तर वसंताकडेच ऐकावी. गाण्यात आक्रमक असणारा वसंता पेटी मात्र विलक्षण हळुवारपणाने वाजवतो, सतार वाजवतो. पण तानांची जात अगदी झुळकी सारखी शीतल. वसंताच्या गाण्यावर दीनानाथरावांचा जबरदस्त संस्कार, पेटीवर सुरेशबाबूंचा. तबल्याचा इतका डौलदार आणि चपळ अशा विरोधातून उठणारा बाज त्याच्या बोट्यात मात्र कुठून शिरला देव जाणे. बहुधा देवच जाणे. कारण आईच्या गरिबीच्या संसारात बालपणी वसंता चार आण्याची भर टाकायचा तो देवळातल्या कीर्तनकारांचा तबलजी म्हणून मिळवलेल्या मोबदल्यातून! त्याकाळी मैफिलीतल्या तबलजीची बिदागी शिकस्त म्हणजे पाच रूपये. दोन रूपये हाच वहिवाटीचा दर. कुहे करी बुवांच्या तबलजींचा हिशोब

अधेलीपर्यंत पोचला तर ते नवलच असायचे, बहुधा देवळातले वतनी गुरवच मृदंगावर धुमाळीचा भजनी ठेका कुटायचे. पण वसंताचा ठेका अतिशय रेखीव असतो. एकदा पुण्यात एका मैफिलीत हिराबाई गात होत्या. तबल्याला वसंता. असा सुरेख ठेका चालला होता की, भीमसेन जोशी भर मैफिलीला ऐकू जाईल एवढ्या मोठ्याने म्हणाले, “गाणाऱ्याला गात ठेवणारा ठेका तो हा-” “वा बुवा-”

बसन्तरावजी असली गवैय्ये हैं !

हया तबल्याच्या उत्तम जाणकारीमुळे वसंता गाताना तालाशी हुकमतीने खेळतो. त्याच्या गायकीतला ‘अंदाज’ मुष्किल आहे. एकतर गळयातलं स्वरयंत्र डोक्यातल्या कल्पनांचे गुलाम आणि दुसरी ही तालावरची पकड. खांसाहेब अहमदजान थिरखवा म्हटले की, मी मी म्हणणाऱ्या गवयांच्या अंगाला घाम फुटतो. एकदा हिराबाईंच्या घरी खांसाहेबांचा मुक्काम होता. वसंतरावांचा तिथेच तळ. एका संध्याकाळी वसंतरावांनी दीनानाथरावांच्या ढंगात रूपकात ‘चंद्रिका ही जणू’ सुरू केले. रूपक हा खांसाहेबांचा लाडका ताल. बालगंधर्वांच्या ‘मम सुखाची’ ला खांसाहेबांचा रूपक नुसते डिवचत होते. आणि खांसाहेबांनी रूपकाची आपली सारी यादगारी ओतायला सुरूवात केली होती. खांसाहेबांचा रूपक चालूच. “आमा रूकते नही? दीड तास चंद्रिका, दीड तासांची कहर आतषबाजी ! तसल्या त्या तापलेल्या हातांनी खांसाहेबांनी वसंताची पाठ थोपटली. त्याच दिवसांतली कथा आहे. खांसाहेबांचा पुण्यात आठ-दहा दिवस मुक्काम होता. लालजी-गोखंल्यांच्या घरी. आठ रात्री खांसाहेबांच्या आठ मैफिली. काल ऐकलेला तबला आज नाही असा भरणा. रोज रात्री नऊ-साडेनऊपासून दीड-दोन वाजेपर्यंत पेटीवर लहेरा धरून वसंतराव आणि खांसाहेबांचा सोलो तबला ! आम्ही त्यांची शेपटी धरून सगळ्या मैफिलीत हजर. त्या आठवड्यात खांसाहेबांनी आम्हाला धोधो तबला ऐकवला. आयुष्यात इतका तबला ऐकला. बाकीच्यांच्या तबल्यांनी कान तृप्त करणारा तबला खांसाहेब अहमदजान थिरकवांचाच ! मुक्कामाच्या शेवटच्या रात्री प्रोग्राम होता आबासाहेब मुजुमदारांच्या वाड्यात. वसंता आणि महमदहुसैन खांसाहेब लहेऱ्याला, ऐकायला जाणाकरांची गर्दी होती. पण समोर बसले होते तबल्यातले फार मोठे विद्वान मरहूम मेहबूब खांसाहेब. थिरकवा खांसाहेबांनी मैफिलीला आधीच इशारा दिला. “हे पहा, आज मी जे वाजवणार आहे ते समोर

माझे बुजुर्ग उस्ताद मेहबूब खांसाहेब बसले आहे त्यांच्यासाठी”. फार सुरेख बोलले थिरकवा खांसाहेब त्या रात्री म्हणाले, “माझ्या उस्तादांनी दिलेला जुना किमती खजाना आज मेहबूब खांसाहेबांच्या पुढे पेश करण्याचा मौका अल्ला मियाने मला दिल्याआहे त्याबद्दलची शुक्रगुजारी व्यक्त करुन मी मेहबूब खांसाहेबांची तबला सुरु करण्यापूर्वी इजाजत घेतो.” मेहबूब खांसाहेबांना इतका मान दिलेला पाहून आम्ही खूप खूप झालो. मेहबूब खांसाहेब हेच कुमार गंधर्वाच्चा बालवयातले त्यांचे तबलजी. त्यामुळे परिचय जुना. वसंतावर तर ज्यांचं निरतिशय प्रेम. ठाणेदारचेही गुरु. अत्यंत भाबडा माणूस. त्यांचे रांगडेपणही अतिशय लोभसवाणे अस. भाषेत विरामचिन्हांच्या जागी स्वतः बनवलेले शिब्यांचे फिक्रे असत. धुवट मंडळींनी तर नाकाशी सतत कांदा किंवा अमोनिया धरावा असेल उपमासौंदर्य.

“आहाहा - कोई समजले वशेन्वराव, धेव बरं करो तिच्यातला तुमचं-गुनाचं येवढंसं येस तरी दिसलं. तरी गांडीचं धोतार सोडून भर मैफिलीत गुनिजनाच्या टाळक्याला आपल्या हातानं बांदनारी अवलाद की हो आमची-” अशी गुणग्राहकता. मेहबूब खांसाहेबांची इजाजत घेऊन खांसाहेबांनी वसंतरावांनी पेटीवर चाळा म्हणून सहज बोटे फिरवली. खांसाहेबांनी तेवढ्या करामतीला मोठ्या कौतुकाने “जियो” म्हणून दाद दिली. तेवढ्यात एक आगाऊ निघाले आणि हिंदीची पुणेरी चिंधी फाडीत म्हणाले.

“खांसाहेब वसंतराव देशपांडे मास्टर दीनानाथकी नक्कल बहुत अच्छा करता है-”

“आमा क्या बात करते हो? नकल करता है? वसंतरावजी दीनानाथरावकी गायकी पेश करते है-नक्कल नाही करीत. त्या दोघांचा मिजाज सारखा आहे. आयंदा ऐसी बात मत करना- वसंतरावजी गवैये है ।”

वसंतराव गवैय्ये आहे, अप्रतिम नट आहेत ही दाद फार मोठ्या प्रमाणात मिळायला दाव्हेकरांची कटयार जनतेच्या काळजात घुसावी लागली. पुरुषोत्तम दाव्हेकरांनी आमच्यासारख्या, वसंताची गवई म्हणून फार मोठी योग्यता आहे. असं मानणांरावर खरोखरीच फार मोठे उपकार केले. वसंताची ही तडफ, ही अचाट कल्पकता, लयसुरावची हुकमत आम्ही गेली तीस वर्षे पाहतो आहे. गेली तीस वर्षे आम्ही जोडीजोडीने काढली. नाटक सिनेमाच्या माझ्या प्रत्येक खटाटोपात साथीला वसंता हवाच. माझ्या ‘तुका म्हणे आता’ नाटकातला संगीत दिग्दर्शक वसंत देशपांडे. मी संगीत दिग्दर्शन केलेल्या प्रत्येक चित्रपटात वसंता गायला आहे. ‘माझ्या

कोंबडयाची शान' पासून ते गुळाच्या गणपतीतल्या 'ही कुणी छेडिली तार' पर्यंत नाही नाही त्या चाली मी त्याला गायला लावल्या आहेत. वास्तविक तो त्यावेळी मिलिट्री अकाउंटस्मध्ये नोकरीला होता. पण रात्री रात्री जागवून त्यांचे केवळ प्लेबॅक आर्टिस्ट नव्हे तर अॅर्गनवादक म्हणून माझ्या स्नेहासाठी काम केले आहे. भीमसेन जोशींनी लोकप्रिय केलेल्या 'इंद्रायणी काठी देवाची आळंदी' ह्या माडगूळकरांच्या अभंगाची चाल माझी. त्या रेकॉर्डिंगला ऑर्गन वसंताने वाजवला आहे. आता पुण्यातून माझा मुक्काम हलल्यामुळे आणि सध्याच्या आम्हां दोघांच्याही जीवनक्रमामुळे रोजच्या मैफिलीची चैन साधता येत नाही. एकेकाळी आज माझ्या घरी. उद्या मधू गोवलकरांच्या घरी, परवा भाऊ नाडकर्णीच्या घरी, शनिवारी आर्य संगीतेत जेजक मंडळात. असा अड्डा जमायचा. शिवाय शहरभर नॉटपेड बैठकी चालूच. खांसाहेबांच्या क्लासात त्याची आणि माझी पहिली भेट झाली. त्यावेळी वसंताला के. नारायण काळ्यांनी सिनेमात उचलला होता. वास्तविक कालियामर्दनानंतर वसंता बालनटच व्हायचा. पण आईने त्या लोभाला बळी न पडता त्याची पुन्हा नागपुरात उचलबांगडी करून शाळेत घातले. तिथे मॅट्रिक पास झाला आणि वसंताराव पुण्यात आले. के. नारायण काळे त्याकाळी म्युनिसिपालिटी नाटकावरून सिनेमा करीत होते. त्यात वसंतराव एक गणे गायला होता. खांसाहेबांनी माझी वसंताची पहिली भेट झाली त्या दिवशी त्याला ते गाणे ऐकवायची विनंती केली. "सुलतान शहरके यार-ये तो म्युनिसिपालिटीवाले" अशी ती एक उडती छक्कड होती. वसंताने त्या गाण्यात असल्या सणसणीत आणि पंजाबी रंगाच्या तिरपागडी ताना फेकल्या की अंगावर काटाच आला. मी आयुष्यात गायला सुरुवात केव्हा केली ते मला आठवत नाही. पण आपण गवयी व्हायचे नाही-ती मंझिल फारच दूर आहे हा निर्णय मात्र मी वसंताचे गाणे ऐकून घेतला. वसंताकडून ते गाणे मी लकडी पूल ते खजिन्याची विहीर एवढे अंतर चालताना भर रस्त्यात दहा वेळा तरी म्हणून घेतले असेल. सगळ्याच स्नेह्यांची आणि माझी पहिली भेट केव्हा झाली हे मला नीट स्मरत नाही. पण भानुविलास थिएटरच्या बाजूला आऊटहाऊसजवळ खोलीत झालेली ग. दि. माडगूळकरांची भेट आणि महमदहुसैन खांसाहेबांच्या क्लासात झालेली वसंताची भेट मी कधीही विसरणार नाही. पहिल्या दिवशी मी आणि माडगूळकर असेच रात्री भटकत निघालो होतो. गडकऱ्यांविषयी बोलत असता वसंता आणि मीही टिळक रोडवरून असं जोडीने

निघालो. सुलताना शहरके यार-गात-ऐकत! गेली तीस वर्षे असेच जोडीने चालतो आहोत.

आज 'कटयार'चा खेळ पाहून आलेले लोक मलाच ऐकवायला लागतात.

“वसंतराव देशपांडे नुसतेच गायक नाहीत. नटही किती चांगले आहेत हा !” मी मनात म्हणतो लेको आमच्या “तुका म्हणे आता” हया हापटलेल्या नाटकात वसंताचे संतु तेल्याचे काम पाहयला का नाही आला? ‘दूधभात’ नावाच्या माझ्या एका चित्रपटात वसंताने खानदानी गवयीबुवाचे काम किती अप्रतिम केले आहे. एकुलत्या एक मुलाच्या आकस्मिक निधनाने भ्रमिष्ट झालेला तो बुवा रिकाम्या तंबोऱ्याला “गा गा यशवंत गा” म्हणून रोजच्या रिवाझासारखा गायला सांगतो तो प्रसंग वसंताने अभिनयाच्या कसल्या ताकदीने वठवला आहे हे पाहिले आहे का? पंजाबी तरकिर्बींच्या खुब्या महाराष्ट्राला माहिती नव्हत्या. त्याकाळी वसंतराव पंजाबी अंगाची तान काय जबरदस्त आत्मविश्वासने फेकत होते. आज “कलावती” हा जणू काय आपणच शोधून काढलेला राग आहे अशा थाटात गायक सतारिये हा राग पेश करतात. तीस वर्षांपूर्वी कलावती, सालगवराळी, देवसारव. लच्छासारव, नागसुराळी, झिलफ, असले अनवट राग गाऊन वसंता मैफिली रोशन करत होता. आणि हे सारे एका तांबड्या पैशाची अपेक्षा न बाळगता.

कारकून वसंतराव

रात्र रात्र मैफिली जागवायच्या. पुन्हा आपला सकाळी सायकलीवर टांग टाकून सदाशिव पेठेतून शाहा पॅलेसपर्यंत प्यंडल मारीत मिलिट्री अकाऊंटस्मध्ये खर्चेघाशीला जायचा. आयुष्यातली एक-दोन नाही सोन्यासारखी बावीस-चोवीस वर्षे या दर्जेदार गायकाने कारकुनी केली. पण एक गोष्ट खरी की कारकुनीदेखी मोठया तबियतीने केली. कारकुनांच्या अड्ड्यात वसंता शंभर टक्के कारकून. आपण कलावंत असून कारकुनीत झिजतो आहोत या चालीची रड नव्हे. निराशेचा उसासादेखील वसंताने टाकलेला मला आठवत नाही. वसंताच्या व्यक्तीमत्वात एक खटयाळ कोर्ट आणि एक गंभर वयोवृद्ध म्हातारा अशी दोन्ही व्यक्तीमत्वे गुण्यागोविंदाने एकत्र नांदत असतात. तसा वसंता पूर्वापार वयाती. पेन्शनर मंडळीत वसंता कहर समतो. साठीच्या पलिकडच्या एफ. सी. एम. ए. कंपनीचा एक स्पेशल अड्डा आहे. त्यात वसंता ट्रान्सफर्स, प्रमोशन्स, जॉन्सन साहेबापासून सुब्रम्हण्याम

साहेबापर्यंतच्या कथा हयात रमून जातो. बरे ही वृद्ध मंडळीदेखील वसंताशी भलत्या विश्वासाने बोलतात. एखादा वृद्ध म्हातारा भल्या पहाटे वसंताच्या बिऱ्हाडी “अरे देशपांडया, मटार स्वसत झालाय म्हणतात. लेट असू मेक अ ट्रीप टू मंडई म्हणालेSSS” करीत उगवतो. वसंताचे ते एका खोलीतले बिऱ्हाडदेखील असल्या पेन्शनरी सुखसंवादाला योग्य सेटींग आहे. जगातल्या साऱ्या स्थापत्या विशारदांना बुचकख्यात टाकणारी अशी पुण्यातल्या सदाशिव पेठेत ती एक चाळ आहे. त्यातल्या फक्त एका खोलीत वसंताचा संसार तीस-बत्तीस वर्षे चालू आहे. परवाच नवीन ब्लॉक घेतलाय म्हणाला. माझा विश्वास नाही. जागा बदलण्याची आवई वसंता गेली कित्येक वर्षे उठवतोय. पुण्यात आल्यापासून आजतागायत वसंता त्या चाळीत राहातो. मालक बदलले असतील पण भाडेकरू घट्ट. संडास बांधायचे राहिले तेथे चाळ बांधून झाल्यावर ओरिजिनल मालकाच्या लक्षात आलेले दिसते. कारण पहिल्या मजल्यावर इकडून तिकडे उगाचच एक लांबलचक गॅलरी जाते. ती विशाल सोंधावर गेल्याच्या ऐटीत निघून जाते. मात्र संडासात ! दारातला कचऱ्याचा ढीग ओलांडून, चाळीतल्या बाळगोपाळांच्या कलाकुसरी हुकवीत जिन्यातून वर गेले की “वसंतराव देशपांडे ख्यातनाम गायक-नट, पेन्शनर मिल्ट्री अकाऊंट्स, यांचे बिऱ्हाड लागते.” खिडकीत एक आफ्रिकेहून आणलेला कस्सकू नामक उदी तपकिरी रंगाचा काकाकुवा आहे. एका खोलीचा अर्धा भाग मुदपाकखान्याचा. उरलेला दिवाणखाना. पण त्या एवढ्याशा जागेतली टापटीप आणि वसंताच्या आई आणि सौ. विमलाबाई यांच्याकडून होणारे अभ्यागतांचे आतिथ्य मनाचे फार मोठे वैभव दाखवून जाते. वसंता जितका उत्तम गायक आहे, तितकाच उत्तम ‘गृहस्थ’ आहे. नाटक-सिनेमा-गायन क्षेत्रात पाय घसरायची निसरडी हवी तितकी. पण त्या एका खोलीत राहून स्वतःला अनेक चैनी नाकरून वसंताने गृहस्थाश्रमाचे सारे आदर्श पाळले आहेत. (हल्ली असल्या आदर्शाना जपत वागण्याला मध्यमवर्गीय दुबळेपणा म्हणतात.) अर्थात् हया श्रेयाचे मुख्य भागीदार वसंताची आई आणि सौ. विमल. घरात सासू, सून, आशा, बापू, नंदा ही रुलिंग पार्टी असून वसंतराव मायनॉरिटी पार्टीचे एकमेव सभासद आहेत. नवख्या माणसाची समजूत आई आणि विमल हया मायलेकी असून वसंतराव नुसते बसून खाणारे घरजावई आहेत अशीच व्हावी. विमल आता आजी झाली तरी नव्या नवरी इतकीच बुजरी आहे. वसंताच्या कितीतरी बैठकींना त्या हजर असतात. पण गर्दीत

कुठेतरी, वसंताचे जावईबुवा गणिताचे प्रोफेसर. पण घराणे कीर्तनकरांचे. पिलुबुवा वडूजकरांचे चिरंजीव. त्यामुळे सुरांचे लोभी. वसंताने आपल्या मुलाला-बापूला लहानपणी चक्क गांधर्व महाविद्यालयात घातले होते. बहुधा शाळेत नीट अभ्यास करीत नाही म्हणून असेल. पण बापू वठणीकर आला. मन लावून अभ्यास करण्याचे वचन देऊन तिथून आपली सुटका करून घेऊन आता तो बी.कॉम.ला आहे.

धाकटी नंदा नृत्य शिकते. हे शेंडेफख नुसती पैरण लेंगा चढवून हातात पिशवी घेऊन हिंडणाऱ्या आपल्या बाबांना लोक इतका मान का देताता कोण जाणे हया आश्चर्यात वावरत असते. छान सूट-बूट घालून येणाऱ्या आपल्या मैत्रिणींच्या डॅडींसारखे आपले बाब का राहात नाही हे गणित आता मॅट्रिकच्या वर्गापर्यंत आली तरी तिला सुटत नाही. वसंताचा हा सारा चिमुकला संसार अमर्याद ताकदीने गाणाऱ्या कलावंताच्या बेफिकीरीची कुठे तसूभर निशाणी दाखवीत नाही. मध्यमवर्गीय मर्यादशीलतेचे सारे गुणदोष तिथे दिसतात. त्या खोलीत तंबोरे कुठले मावणार !

अनेक वर्षे घरी धुतलेला पायजमा आणि सदरा हाच त्याचा कारकुनी वेष. हातात पिशवी. त्यात कारकुनी वेष. हातात पिशवी. त्यात चुना-तंबाखूच्या बारांची डब्बी. सायकलीच्या क्लिपा आणि पोट्यातल्या अल्सरच्या व्यथेवरच्या गोळ्या. आणि चक्क योगवासिष्ठा किंवा पतंजली भाष्य असला ग्रंथ. वीस-बावीस वर्षांपूर्वी वसंतराव हिराबाईंच्या बरोबर आफ्रिकेच्या दौऱ्यावर तबलजी म्हणून गेले होत. त्यावेळी त्यांना आम्ही प्यांटीत पाहिले होते. परत आल्यावर मिलिट्री अकाऊंटस्मधली आपली नोकरी संपली असेल हया समजुतीने कचेरीत गेलेच नाहीत. दुसऱ्या दिवशी कचेरीतले तात्या. अण्णा वसंताच्या बिऱ्हाडीत्र. वनवासी रामाचे सिंहासन भरताने सांभाळावे तसे हया मंडळींनी वसंताची नोकरी सगळ्या कारकुनी हिकमती लढवून सांभाळली होती.

“व्हॉट डू यू थिंक ऑफ अस रे देशपांडया-फ्रॉम टुमॉरो सिंपली जाईन अँज इफ नथिंग हॅज हॅयापनड ! ऑल द नेसेसरी स्टेप्स हॅव बीन टेकन म्हणालेSSS” पुरुषसूक्ताच्या चालीवर हे सगळे म्हटले गेले. आम्ही सगळे गेली एकदाची वशाची नोकरी म्हणून खूष. तर हे पुन्हा सायकलीवर टांग टाकून मिलिट्री अकाऊंटस्मध्ये हजर ! मला कित्येकदा प्रश्न पडायचा की, धड दीडाशे रुपयेदेखील महिना पदरात न

पाडणाच्या हया नोकरीची हा इतकी काय परवा करतो? सणसणीत गाऊन जायचा आणि एखादा फुटकळ गायन-मास्तरदेखील 'व्यवसाय नसूनदेखील हौसने गाणाच्यात वसंतराव चांगले गातात' असली शिष्टपणाची दाद घ्यायचा. वसंताचे कौतुक व्हायचे ते नकला काय छान करतो अशा स्वरूपाचे ! दीड-दीड तास एखाद्या रागाचा धागान् धागा पिंजणारा, कमालीचं बिकट आणि तितकंच डौलदार नोटेशन करणारा, राग-रागिण्यांची शुद्ध स्वरूपं जाणणारा आणि गायनाचे विविध प्रकार इतक्या लीलेने मांडणारा वसंता आजही बऱ्याच लोकांच्या दृष्टीने 'ए' क्लास गायक नाही. -मैफिलीत मी मी म्हणणाऱ्या जाणकारांची दाद घेणारा वसंत देशपांडे आजही आकाशवाणी मान्य गायक नाही. त्याच्या ध्वनिमुद्रिका वाजवतात. पण आकाशवाणीवरचे संगीत बृहस्पती त्याला अभिजात संगीताचा गायक मानायला तयार नाहीत.

“मारवा”

मी वसंताचा पेटीवाला. अनेक वर्षे साथ केली आहे. असंख्य मैफिली आठवतात. नागपूरला रात्रभर गाणे झाले. सकाळी बाबूरावजी देशमुखांकडे चहा घेऊन अकराची गाडी गाठायची म्हणून गेलो. गाडीला दोन तास अवकाश होता म्हणून तंबोरे जुळवले, संध्याकाळी सहा वाजता मैफिल संपली. तोडीने सुरू झालेली मैफिल पुरिया धनाश्रीने संपली. तोपर्यंत नागपूरची गाडी मुंबईच्या अर्ध्या वाटेवर पोहोचली होती. पाल्याला तर आमच्या आणि आमच्या स्नेह्यांच्या घरी वसंताच्या अनेक बैठकी झाल्या. एकदा रात्री दोनला संपलेल्या एका मैफिलीनंतर हलकासा पावसाचा शिडकावा झाला. वातावरण गार झाले. वसंत बापट, नंदा नारळकर, माझे बंधू, शरु रेडकर अशी वसंताला आज अनेक वर्षे गवई मानणारी मित्र मंडळी होती. पुन्हा गवसणीतले तंबोरे निघाले आणि तीन वाजता भटियारा सुरू झाला. मारव्याचे तर मी वसंताकडून इतक्या तऱ्हेचे स्वरूप पाहिले आहे की त्याला तोड नाही. वसंताला मारवा सर्वात अधिक रुचावा हे मला मोठे सूचक वाटते. षडजू पंचमाचा म्हणजे अत्यंत आवश्यक आधाराचा पाठिंबा नसलेला तो राग. वसंताचे जीवनही असेच काहीसे. लहानपणी हक्काच्या घराला मुकलेला. गायक म्हणून असामान्य असूनही घराण्याचा पंचम पाठीशी नाही. आर्त, अदास, आक्रमक, विचित्र पण अत्यंत प्रभावी असा प्रकाशाच्या झोतला पारखा असलेला

हा संधि कालातला समोर फक्त अंधार असलेला हा राग ! हा राग वसंता अति आत्मीयतेने गातो. एक जागा पुन्हा नाही असली अचाट विविधता. गझल गायला तर बेगम अखतर सलाम करुन दाद देतात. थिरखवा साहेब 'गवय्या' मानतात. भीमसेन जोशी. कुमार गंधर्व, त्याच्या गुणावर लुब्ध. विद्याहरणातली अभिजात गायकीवर रचलेली गाणी एखाद्या नवख्या विद्यार्थीनीच्या नम्रतेने स्वतः - ज्योत्सनाबाई भोळे शिकतात. चंपूताईच्या घरची मैफिल वसंताशिवाय सजत नाही. इतकेच कशाला पण आमच्या सारख्यांच्या आग्रहामुळे त्याने गांधर्व महाविद्यालयाची संगितातली सर्वोच्च पदवी मिळवली. वसंता आता डॉ. देशपांडे आहे. पण आकाशवाणीला त्याचे हे खानदानी संगीतातले स्थान मान्य नाही. वसंत देशपांड्याचा आकाशवाणी वर अभिजात संगीत गाणारा कलावंत होण्याचा प्रश्न बेळगाव महाराष्ट्राला देण्याच्या प्रश्नासारखा कधीपासून लोंबतो आहे. ज्या अधिकाऱ्यांनी तो सोडवायचा त्यांनी कोणाच्या भीतीने तो डावलला आहे हे त्यांचे त्यांनाच ठाऊक. ज्यांच्या गल्लीत ताल नाही आणि मोहल्ल्यांत सूर नाही असे गायक-गायिका आकाशवाणीवर नित्य नियमाने राग-रागिण्या नासत बसलेल्या असतात. आणि वसंतराव देशपांड्यांना मात्र तिथे स्थान नाही. हयाचे मला वाटते एकच मुख्य कारण की वसंताला घराण्याचा टिळा नाही. वसंताचे दुर्दैव हे की जी तान गळ्यात यायला बऱ्याच लोकांना तास तास घासत बसावे लागते ती वसंताला क्षणात येते. स्वर टिपण्याच्या बाबतीतली त्याची धारणा किती अलौकिक आहे हयाची साक्ष महाराष्ट्रातले सगळे म्युझिक डायरेक्टर्स देऊ शकतील. अनवट राग असो, लावणी असो, वसंतराव ब्लॉटिंग-पेपरसारखी सुरावट टिपतात. वसंताचा एकच मोठा दोष की संगीतात हिंदूही नाही यवनही नाही. 'न मी एक पंथाचा' म्हणणाऱ्या केशवसूतांसारख्या सूर्यांच्या साकल्याच्या प्रदेशातला हा पांथस्थ आहे. कारकूनाच्या मर्यादशीतलेने घरगिस्तरी चालवणारा वसंता दोन तंबोऱ्यांचय मध्ये मात्र स्वतःच्या खयाले चालवणारा आहे. तिथे त्याची कलंदरी दिसते. समोरच्या श्रोत्यांवर प्रेम जमले की गंमत म्हणून वसंता नकला करील. नाना गमती करील, पण तिथेही हया विदुषकीमागे दडलेली विद्वत्ता लपत नाही.

नकलाकार वसंतराव

वसंताचे केवळ सूरलयीचेच नाही तर शब्दांचे अवलोकन अतिशय सूक्ष्म. लोकांच्या बोलण्यातल्या बारीसारीक हालचाली. त्यांची विचारशैली. त्यांची शब्दयोजना. हया साऱ्यांसकट ती व्यक्ती वसंता उभी करतो. वसंता गाण्याच्याच काय पण बोलण्या-चालण्याच्या नकला करतो. पण भोंडयासारख्या कलापूर्ण नकाला. त्यामागे त्या व्यक्तीविषयी कुठे अनादर, द्वेष, मत्सर नसतो. एकतर भोंडे हेदेखील मिलिट्री अकाऊंटस्वालेच. त्यामुळे वसंतरावांचे ज्येष्ठ स्नेही. वसंता त्या भोंडयांच्याच बोलण्याची सुरेख नक्कल करायचा. नक्कल सुरु झाली की मग वसंतराव त्या भूमिकेशी तन्मय ! एकदा चिंतामणराव देशमुखांच्या घरी आम्हां सगळ्यांना आमंत्रण होते कुमार गंधर्व आणि वसंतराव देशपांडे हे चिंतामणरावांचे आवडते गायक. वसंताला त्यांनी नकलांचा आग्रह केला. कशावरून तरी 'म्युनिसिपलिटि' कार माधवराव जोश्यांची गोष्ट आली. मी चुकून बोलून गेलो- वसंता माधवरावांची नक्कल फार छान करतो. आणि मग माझ्या लक्षात मी काय घोटाळा केला आहे ते आले. चिंतामणरावांना माधवराव चांगले परिचित होते. त्यांनीही आग्रह केला. मी मनात रामरक्षा म्हणायला लागलो. वसंतरावांनी नक्कल सुरु केली आणि पहिल्या वाक्यातच माधवरावांच्या ढंगाची असली सणसणीत शिवी गेली की मराठी भाषेचे ते लडिवाळ लेणे चिंतामणरावांच्या पुढे कधीही कोणी दाखवायची हिंमत केली नसेल. चिंतामणरावांनी ती शिवी ऐकली आणि इतक्यात जोरात हसले की त्यांच्या डोळ्यात पाणी आले. म्हणाले, "आमच्या वडिलांच्या निधनानंतर तशा शिव्या आज ऐकल्या."

चिंतामणरावांच्या डोळ्यातल्या पाण्यात हसण्या-बरोबर वडिलांच्या स्मरणाचेही पाणी असावे. वसंताने शिव्याबिब्व्यासकट माधवरावांचे तो वरपांगी ऊग्र पण आतून अति प्रेमख व्यक्तिमत्व उभे केले होते. वसंताचे हे असले नकला करणे वगैरे त्याच्या प्रतिष्ठेच्या आड येते असे काही जणांना वाटते. बालगंधर्वांच्या अंगाने वसंता गातो. त्यावेळी काही लोकांना वाटते की वसंता चेष्टा करतोय. दुर्दैव हे की बालगंधर्वाविषयीची वसंताला वाटणारी श्रद्धा किती नितांत आहे हे त्यांना ठाऊक नाही. पुण्यातल्या एका भाषणात वसंता म्हणाला होता, '... आम्ही गाताना एखादी सुरेख जागा निघून जाते. दाद मिळते. धन्य वाटते-दुसऱ्या क्षणी हवेत नारायणराव दिसतात. - मग आठवतं की तो त्यांचा अलंकार होता. - आम्ही आमचा म्हणून मिरवला'.

वसंताच्या व्यक्तिमत्वात दडलेले ते खटयाळ कोर्ट एखादवेळी येऊ नये तेव्हाही बाहेर येते. वसंतराव मैफिलीत निश्चित एकाच ढंगात चालत येऊन बसतील हे सांगणे अवघड. एखाद दिवशी उगीचच जाम प्यालेल्या माणसासारखाच येतो आणि लोकांचा गैरसमज करून जातो. कधी कधी अतिच सभ्य ! पहिल्या भेटीत स्वतःविषयी गैरसमज करून दिला नाही तर वसंतालाच चुकल्यासारखे होत असावे. ही खबरदारी तो स्वतःच घेतो. त्याचे थोडे व्यसनासारखे आहे. वसंताचे गाणेच काय वागणेदेखील दारू किंवा सिगरेटसारखे चढत जाते. सिगरेटचा पहिला झुरका काही फारसा सुखद नसतो. बियरचा पहिला घोट आवडलेला माणूस संत किंवा ढोंगीच असला पाहिजे. पण दुसरा झुरका किंवा घोट द्राय केला पाहिजे अशी ओढ मात्र ही व्यसने प्रथम भेटीनंतर लावून जातात. वरपांगी बेफिकीर वाटणाऱ्या वसंताला रात्रीच्या बैठकीच्या आधी संध्याकाळी पहावे. - नवाच्या बैठकीला सात वाजताच लेंगा शर्ट बदलून तयार होऊन 'असे चल भाई निघूया करीत असतो.' अर्थात आम्हीही थोडे त्याच गोत्रातले ! अध्यक्ष झालो तरी सभेच्या आधीच हजर ! पण एरवी उखडेल वाटणारा वसंता कच्च्या साथीदारांना काय विलक्षण सांभाळून घेतो. अशावेळी वसंताच्यातला तो प्रेमख म्हतारा जागा होतो. आणि लडबडणाऱ्या पेटी-तबलेवाल्याला हाऽऽ बेटा, - 'डरो मत-बजाव बहुत अच्छे' करीत सांभाळू लागतो. बैठकीचा चमत्कारिक हॉल साथीदार, थंड चहा, बिदागीच्या रकमेत आयत्यावेळी कपात. वाहनांची गैरव्यवस्था हयाविषयी कधीही त्याचीतक्रार नाही. कधीकधी ऐकायला श्रोते मख्ख असतात. वसंतराव हळूच 'हाँ भाई-आज रियाझ कर लेंगे' म्हणून त्यांच्या मख्खपणाची फिकीर न करता गातात. त्याचे कारण वसंताच्या बाह्य विचित्रावताराच्या आंत एक अतिशय बहुश्रुत आणि समंजस व्यक्तित्व दडले आहे. फावल्या वेळात ज्ञानेश्वरी, अमृतानुभव हयातला 'मझा' घेणारा हा माणूस आहे. आज इतक्या वर्षात कुठल्या कलावंताविषयी असूयेचा एक शब्द मी त्यांच्या तोंडून ऐकला नाही. एका चांगल्या गायकाविषयी एक संगीत-समीक्षक वसंताला म्हणाले, "बुवा, त्याच्या गाण्यात तुम्हाला ऐकण्यासारखं काय आहे?" वश्या म्हणतो, "त्याचा पाण्यासारखा निर्मल सूर!" पहिल्या दर्जाच्या मैफिलीत त्याला अजून स्थान नाही हयाची आम्हालाच खंत ! वसंतराव संपूर्ण उदासीन. एकदा हया बाबीत तो सुरेश बोलला, 'अरे भई, मान मान क्या बात है ! सुरांची दौलत गळ्यात असल्यावर गळ्याबाहेर नाही पडला हार

म्हणून बिघडलं कुठे !’ कधीकधी मला खूप वाईट वाटते. वसंतापेक्षा ज्ञान आणि तयारी दोन्ही दृष्टीने प्राथमिक दर्जाला असणाऱ्यांची वर्णी शास्त्रीय संगीताच्या परिषदेत लागावी आणि वसंतारावांना नाटकातल्या दोन पदांचे धनी हयापेक्षा स्थान मिळू नये हयाची चीड येते. वसंतराव मात्र त्या पंक्तीत आपल्या टोपल्या टाकायला हजर ! वसंताचे स्थान त्याला मानाने दिले. एकेकाळी गोपाळ गायन समाजाच्या गोविंदराव देसायांनी आणि नंतर सवाई गंधर्व पुण्यतिथीत भीमसेन जोशी, डॉ. नाना देशपांडे यांनी ! तीन-तीन अखंड रात्री जागणारे हजारो श्रोते शेवटल्या रात्री वसंता, भीमसेन आणि गंगुबाईची प्रतीक्षा करीत बसतात. पण रेडिवाले वसंताच्या ऑडिशन टेस्टचा फॉर्म भरून पाठवण्याची वाट पहात आहेत. वसंत देशपांडे नावाचा महाराष्ट्रात एक अव्वल दर्जाचा अभिजात गायकी करणारा कलावंत आहे ही बातमी रेडियोला अजून कळली नाही. नाहीतरी जगाला बातम्या कळून शिळ्या झाल्यावरच त्या ऑल इंडिया रेडिओला कळतात म्हणा !

‘नॉन-कन्फर्मिस्ट’ -

पूर्वग्रहांचे चष्मे लावून पहाणारांना जसे दीनानाथराव पटले नाहीत तसाच त्यांना हा एकलव्याही पटणार नाही. एकदा माझ्या घरी वसंता गात होता आणि आमचे नाना जोग एकदम ओरडले- ‘अरे वसंता सहन होत नाही ! इतके जडजवाहीर असे दण-दणदणदणदण काय उधळतोस. जरा एक एक दागिना पाहयला तर आम्हाला उसत देशील !’ वसंताच्या स्वभावताच ही सबुराई नाही. स्वरांचे इतके बंधन त्याच्यापुढे नाचायला लागतात की ऐकणाऱ्याला धाप लागते. त्याच्या गायकीतली ती मस्ती हा त्याचा गुण असेल किंवा दोष असेल पण हा त्याचा ‘मिजाज’ आहे. - निखारे असोत वा फुले असोत. त्यांची वादळी वृष्टीच होणार ! म्हणूनच की काय कोण जाणे “शतजन्म शोधितांना” ‘तसे जित पहा’. यासारख्या किंत ‘रवी मी भाळी चंद्र असे धरिया’ हया खाडिलकरांच्या गाण्यासारख्या तेजस्वी गाण्यात वसंतराव अतिशय रमतात ! त्यांचे गाणे गुंगी आणीत नाही. हेलिकॉप्टर-सारखे वर उचलून नेते. हा दोषच असेल तर ग्रीक ट्रॅजेडीतल्या नायकाच्या दोषासारखा उदात्त दोष आहे. ज्या दीनानाथांच्या तुफानी स्वरसृष्टीशी बालवयातच त्याचा जीव जडला त्या सृष्टीचा हा दोष आहे. पण कलावंताला म्युनिसिपालिटीच्या आखीव बागेतली रोपटी दाखवतच हिंडा असे कोणी सांगावे?

त्याला घनदाड जंगल, खोल दऱ्या, भीषण चढणीची ओढ जडली तर तो दोष त्याचा नाही ! सारे काही सांभाळून करण्यात रमणाऱ्या भीरु मनाचा आहे वसंता !

वसंताच्या पिंडातच ही खांसाहेबी आहे. ‘कटयार काळजात घुसली’मध्ये दाढयामिश्या लावून ती खांसाहेबी अधिक ढोबख केली गेली एवढेच ! ऊर्दू उच्चारातली त्याची सफाई काही नाटकांच्या तालमीत घोटलेली नाही. त्याची तबियतच ऊर्दू वळणाची आहे ! पण ऊर्दू इतकेच वसंताचे संस्कृतवर प्रेम. पण तेही धुंवट नाही. एखाद दिवशी गंधाचे पट्टे ओढून ओला पंचा नेसून वसंतराव वेदशास्त्रसंपन्न ब्राम्हणासारखे मंत्रपठण करण्याचाही षौक करतात. तिथे मग पॅण्ट बुशशर्ट घालून सिद्धीविनायकाच्या रांगेत अर्धवट मॉडर्न आणि अर्धवट सनातनी होणे नाही. नागर आणि ग्रामीण हिंदीचे ढंग त्याला अवगत आहेत. मराठीचे तर गोमंतकीय कोकणीपासून ते अस्सल वऱ्हाडीपर्यंत सर्व प्रकार तो पेलू शकतो. कुठल्या दिवशी वसंतरावांचा काय अवतार असेल हे सांगणे बिकट ! कुंडल्या तपासताना वसंतराव संपूर्ण होरा भूषण ! रागांची नावे ठाऊक नसतील इतकी त्याला देशी आणि विदेशी औषधांची नावे पाठ ! जुनी शिल्पकला. आध्यात्म अंगाला तांबडी माती न लावता कुस्ती-त्याच्या अनुभवांच्या पोतडीत काय काय आहे हयाचा मला तीस वर्षात मला नीटसा अंदाज आलेला नाही. आफ्रिकेत हिराबाईबरोबर गेला तिथे पगडीबिगडी घालून तीन तास कीर्तन केले. उद्या तमाशात सोंगाडया म्हणून उभा राहिला तर त्याच्या ग्रामीण बोलीत नागर उच्चारांचा मागमूस लागणार नाही. आणि हया सर्वांच्यावर ताण म्हणजे ‘कारकूनी’ हया विषयातली पारंगतता ! कॅज्युअल लीव्ह मिळवण्याची बाराशे सुलभ कारणे हयासारखा कारकुनाचा मार्गदर्शक ग्रंथ त्याने आवश्यक लिहावा. पाकशास्त्र हा एक वसंताचा आवडता विषय. कोंबडीपासून ते भेंडीपर्यंत हजार सामीष आणि निरामिष पाकक्रिया त्याला येत असाव्यात. गाण्याप्रमाणे खाण्याचा आणि पिण्याचा कोणाच्या मुर्वतीखातर त्याने विधिनिषेध मानला नाही. मात्र गाण्याआड हयापैकी कशाला त्याने येऊ दिली नाही. कमरेला पंचा लावून वसंतराव जिलब्या तळत राहिले आहेत हे दृष्य मी डोळ्यांनी पाहिजे आहे. भूमिकेशी इतका तद्रूप की त्या आचार्य अवतारात ह्याने गांजाची चिलीम चढवली आहे की काय अशी शंका यावी-पुण्यातल्या गेल्या तीस वर्षातल्या व्याख्यानमाला पाठ असाव्यात त्याला ! जिनमध्ये लाइम काँडियलचे प्रमाण काय इथपासून ते अवकहडा चक्र म्हणजे काय इथपर्यंत त्याला

सगळ्यात गम्य ! वसंताचे स्नेही ही त्याची फार मोठी कमाई आहे. पहिल्या भेटीत उखडेल वाटणारा वसंता मनाचा मवाळ आहे. चंपूताईचा घरच्या बैठकीत जाजम घालील. कुमारविषयींच्या उत्कट प्रेमांमुळे त्याला तबलजी म्हणून जाईल. नवख्या गायक -गायिकांचे तंबोरे जुळवून देईल. कारकूनांच्या सार्वजनिक सेवेत अनाथांच्या अंत्यविधीत सहाय्य करणे हा एक महत्वाचा भाग असतो. त्यात माणुसकीचा ओलावा आवश्यक असतो. वसंतरावांना रात्री-बेरात्री हाका घालवणारा त्यांचा एक जुन्या दोस्तांचा गट आहे. कारकुनी करूनही कारकुनी कुरकूर न करता जीवनातल्या अनेक गोष्टींचा आनंद घेत वसंता जगत आला आहे. त्याच्या जिवलगानांच्या जगात भीमसेनेचे स्थान मोठे आहे. त्यांचे परस्परांविषयीचे प्रेम हा एक मजेदार मामला आहे. भीमसेन जीवनात साहस आणि गाण्यात अभिजाततला आवश्यक असणारे सारे संयम सांभाळणारा, तर वसंता जीवनात सारे षौक संयमाने करून गाण्यात अफाट साहसी पण दोघांची जुगलबंदी पाहाण्यासारखी. परवांनचीच गोष्ट. ‘कटयार’ मध्ये तबल्याची साथ करणारा नाना मुळे भीमसेनच्या साथीला मंगळूरला गेला होता. दुसऱ्या रात्री सोलापूरात ‘कटधार’ भीमसेनने मंगळूरात गाणे संपल्यावर मुळ्याला आपल्या गाडीत घातला आणि स्वतः ड्राईव्ह करीत सोलापूरात वसंताच्या साथीला आणून हजर केला. ‘वश्याबुवा, हा तुझा तबलजी !’ जमलेली साथ नसली तरी वश्याबुवाचे गाणे बिघडेल म्हणून रात्रभर बैठक करून थकलेला हा भारतीय कीर्तीचा गायक मंगळूर ते सोलापूर गाडी हाकीत तबलजी आणून हजर करतो. ही प्रेमाची कोडी उलगडायला माणसाला जीवनात भान हरपायची स्थाने गवसायी लागतात. एवढ्याने काय झाले आहे. हातात गायीच्या दुधाच्या दहयाचे एक मडके, तिळकुटाच्या चटणीचा डबा आणि कर्नाटकी बाजरीच्या भाकरी घेऊन - “ ए बुवा, येता येता हया जिनसा तयार ठेवायला सांगितल्या होत्या. - तुझ्या आवडीच्या - हा घ्या तुमचा तबलजी. तुमची गाणी ठणकवा. रात्री हे चेपा पोटात. आणि बोंबला.” अशा प्रेमसंवादानंतर भीमसेनबुवा पुण्याला रवाना, तीन वर्षांपूर्वी प्रथम ऐकलेल्या वसंताच्या गळ्यातल्या सुलतान शहरके यार या गाण्यापासून अगदी परवा ऐकलेल्या बाला जोशीच्या घरच्या जनसंमोहिनीपर्यंत असंख्य मैफिलींची आज डोक्यात गर्दी आहे. आज आमच्या दोघांचीही वयाने पन्नाशी गाठली. पण हा वसंता पहिल्या भेटीतच रविंद्राच्या शब्दात सांगायचे म्हणजे ‘ माझ्या प्राणांना सुरांची आग लावून गेला ’’ त्यानंतरच्या त्याच्या सुरांप्रमाणे त्याच्या स्नेहाने ही मशाल पेटती

ठेवली. वाटेल त्यावेळी घातलेल्या हाकेला ओ देणारा मित्र लाभायला भाग्य लाभते हे भाग्य माझे. वसंता आज माझ्या कुटुंबियातलाच एक आहे. माझ्या आणि त्याच्या पत्नीच्या कौतुकाइतकीच तो दमदाटीही ऐकून घेतो. विशेषतः दमदाटीचा कार्यक्रम आमचे कुटुंब करते. नव्या पिढीतली जवान मंडळी वसंताच्या गाण्याला गर्दी करताना पाहून धन्यता वाटते. वसंताची गायकी परंपरेच्या पालखीतून संधपणाने मिरवीत जाणारी नाही. दऱ्याखोऱ्यांतून बेफाम दौडत जाणाऱ्या जवान घोडेस्वारासारखी त्याच्या गायकीची मूर्ती आहे. भर उन्हाळ्यात पलाशबनात अग्नीपुष्पे फुलावी तशी ही गायकी ती फुले पाहायला उन्हाची तिरीप सोसणारी जवानी हवी. वसंताचे गाणे ऐकताना ती दूर सरलेली जवानी पुन्हा आपल्याला शोधीत येते. सरांचा हा झणझणीत कोल्हापूरी मटनाचा रस्सा आहे. नाजूक प्रकृतीच्या चाकोरीतून सारेच काही सांभाळीत जाणाऱ्यांना सोसणारा हा खुराक नाही. त्यांना घराण्याच्या रुळलेल्या निर्धास्त चाकोऱ्या बऱ्या ! वसंताने कारकून म्हणून चाकोरी सांभाळली. आणि कलावंत म्हणून मात्र झुगारली. दोन्ही भुमिकांविषयी तो तद्रूप होता. कारकुनाला चाकोरी हाच आधार तर चाकोरी मोडण्यातूनच नवा कलावंत उभा राहतो.

कारकुनी सुटली

शेवटी मिलिट्री अकाऊंटसमध्ये एक साहेब असा आला की त्याने कायद्यावर बोट ठेवून वसंताची बदली नेफाच्या जंगलात केली. वसंताचा कलावंत म्हणून मोठेपणा जाणणारे त्याचे कारकून मित्र त्याच्याऐवजी आम्ही जातो म्हणत होते. पण पिवळ्या कागदाचे कलेशी जमत नाही. (म्हणूनच रेडिओवरा कारभार पंडुरोगी) लाखात एखाद्याला मिळावे असे संगीतातल्या तबियतीचे वरदान घेऊन आलेला वसंता त्या जंगलातल्या एक तंबूत पाऊस- पाणी, रोगराई, हिंस्त्र जीवजंतू यांच्या संगतीत राहून लोकांच्या पगाराची बिले खरडू लागला. तिथे त्याची प्रकृती ढासळली. पग अखंड साठ की सत्तर रुपये पेन्शन आणि त्या जंगलात जडलेली पोटाची व्यथा एवढे सरकारी सेवेबद्दल केलेले चीज घेऊन वसंतराव निवृत्त झाले. गृहस्थाश्रमाला जागून थोरलीचे योग्य वेळी लग्न केले होते. बापू बी.कॉम. ला नंदा वर्षभरात मॅट्रिक होईल. गृहस्थाश्रमाचे योग्य पालन ही आपल्यासाठी अपंपार झीज सोसलेल्या स्वतःच्या आईच्या ऋणाची वसंताने फार मोठया कर्तव्यबुद्धीने केलेली फेड आहे.

त्या नोकरी मागे दडलेले रहस्य ते! पुत्र, पती आणि पिता ही गृहस्थधर्माची तिन्ही कर्तव्ये पार पाडलेला वसंता मला म्हणाला, “ भाई, आता तंबोरा आणि मी!” अनेक वर्षांपूर्वी वसंताला त्या भर मैफिलीत विचारलेल्या ‘तुमचं घराणं कुठलं?’ हया प्रश्नाच उत्तर तंबोरा आणि मी हयातच आहे. आचार्य अत्र्यांनी वसंताच गाणं ऐकून म्हटलं होत ‘ हा स्वरभोगी गायक आहे. तंबोऱ्यांच्या चार तारांतच ज्याने चारी मुक्ती साधिलेल्या ! त्याला कोण अडवणार ? वसंताचे घराणे हे अस्सल स्वरभोगी घराणे आहे. म्हणून स्वरांच्या कणाकणाचा भोग घेणारा हाताचा सूर असो. एखादया भजनात जमलेल्या कीर्तकाराचा असो. लावणी गाणारणीचा असो की भीमसेन, कुमारगंधर्व मल्लिकार्जुन हयांच्यासारख्या अभिजात संगीत गायकांचा असो, वसंता दाद देताना भान हरपून दाद देतो. उपरण्यात अहंकार आणि संगीतात प्रतिष्ठा अप्रतिष्ठा हयांचे पोथिनिष्ठ विचार मांडून मैफिलीतल्या जागा अडवणाऱ्यांना हे मानवत नाही. मग मन आणि देह सुदृढ मन घेऊन जगणाऱ्या वसंताच्या सांगितिक जीवनातल्या वसंतही नाना तऱ्हेच्या स्वरबहाराने फुललेला आहे. तो तसाच फुललेला रहावा असे म्हणणाऱ्यांची संख्या रोज हजारांनी वाढायला लागली आहे. हि उशिरा का होईना पण वसंताला मिळालेली जवान रसिकांची दाद आहे. वसंतालाच नव्हे तर तंबोरा आणि मी हया विचारांच्या स्वरभोगी सृष्टीतल्या लहानमोठ्या निर्मितीच्या निर्मळ मनाने आनंद घेणाऱ्या सर्वानाच मिळालेली ही दाद आहे. ही दाद आमच्या संगीताची जवानी टिकवणारी आहे. आज पन्नाशीतही वसंताची तडफ विशीतल्या जवानाचीच आहे. ती साठीत, सत्तरीत आणि शंभरीतही तशीच राहो. त्याच्या भवनातले गीत कधीही पुराणे न होवो. ते होणार नाही याची ग्वाही आज तीस वर्षांच्या आमच्या स्नेहाचा इतिहास मला देतो आहे ! वसंताचा तंबोरा त्याच्या कानाशी अक्षय वाजत राहो !